

**KUR FJALA NUK NDALET: STRUKTURA DHE KUPTIMI NË NJË
TEKST PA SHENJA PIKËSIMI (ANALIZË KRITIKE E ROMANIT „TË
LIRË DHE TË BURGOSUR“ TË RIDVAN DIBRËS)**

**FLOWING WORDS: STRUCTURE AND MEANING IN A TEXT
WITHOUT PUNCTUATION (A CRITICAL ANALYSIS OF RIDVAN
DIBRA'S NOVEL „TË LIRË DHE TË BURGOSUR“**

Rrezarta DRAÇINI¹, Rezearta MURATI²

^{1*} *Department of Linguistics, Faculty of Social Sciences, University of Shkodra „Luigji Gurakuqi“*

² *Department of Linguistics, Faculty of Social Sciences, University of Shkodra „Luigji Gurakuqi“*

**Corresponding author e-mail: rrezarta.dracini@unishk.edu.al*

Abstract

This study examines the decoding of literary text in the complete absence of punctuation marks, taking Ridvan Dibra's novel *The Free and the Imprisoned* as a case study. Positioned at the intersection of literary analysis, psycholinguistics, and neurocognition, the research explores how meaning is constructed when the graphic signals that traditionally guide syntactic and semantic segmentation are missing. Central to the analysis is the reader as an active processor of information who reconstructs textual coherence through the activation of working memory, cognitive schemas, and syntactic competence.

The theoretical framework is grounded in the Interactive Processing Model of reading, where bottom-up and top-down processes interact to compensate for the lack of punctuation, as well as in theories of discourse coherence and working memory. The analysis demonstrates that, in this type of discourse, the orienting functions of punctuation are replaced by stable syntactic structures, dense use of conjunctions, rhythmic repetitions, semantic oppositions, and the internal organization of narration. These elements create an “internal punctuation” that guides the reader in the gradual construction of meaning.

In conclusion, the absence of punctuation is not presented as a structural deficiency but as an aesthetic and cognitive choice that shifts the focus from graphic segmentation to the linguistic and mental mechanisms of processing. The text thus becomes a space of interaction between author and reader, where meaning emerges as a dynamic and collaborative process of construction.

Keywords: punctuation, text decoding, cognitive processing, discourse coherence, reader as co-creator.

Përmbledhje

Ky punim trajton dekodifikimin e tekstit letrar në mungesë të plotë të shenjave të pikësimit, duke marrë si rast studimi romanin *Të lirë dhe të burgosur* të Ridvan Dibrës. Duke u vendosur në ndërthurjen e analizës letrare me psikolinguistikën dhe neurokognicionin, studimi synon të shqyrtojë se si ndërtohet kuptimi kur mungojnë sinjalet grafike që tradicionalisht orientojnë segmentimin sintaksor dhe semantik të ligjërit. Në qendër të

<https://doi.org/10.62792/ut.albanologjia.v13.i25-26.p3335>

vëmendjes është lexuesi si përpunues aktiv i informacionit, i cili, përmes aktivizimit të kujtesës së punës, skemave njohëse dhe kompetencës sintaksore, rindërton koherencën e tekstit.

Korniza teorike mbështetet në modelin e përpunimit interaktiv të leximit, ku proceset bottom-up dhe top-down bashkëveprojnë për të kompensuar mungesën e pikësimit, si dhe në teoritë e koherencës diskursive dhe të kujtesës së punës. Analiza tregon se, në këtë lloj diskursi, funksionet orientuese të pikësimit zëvendësohen nga struktura sintaksore e qëndrueshme, përdorimi i dendur i lidhëzave, përsëritjet ritmike, kundërvëniet semantike dhe organizimi i brendshëm i rrëfimit. Këto elemente krijojnë një “pikësim të brendshëm”, i cili e udhëheq lexuesin në ndërtimin gradual të kuptimit.

Në përfundim, mungesa e pikësimit nuk paraqitet si mangësi strukturore, por si zgjedhje estetike dhe kognitive, që e zhvendos theksin nga segmentimi grafik drejt mekanizmave gjuhësorë dhe mendorë të përpunimit. Teksti shndërrohet kështu në një hapësirë bashkëveprimi mes autorit dhe lexuesit, ku kuptimi prodhohet si proces bashkëkrijues dhe dinamik.

Fjalët kyçe: pikësimi, dekodifikimi i tekstit, përpunimi kognitiv, koherenca diskursive, lexuesi si bashkëkrijues.

1. Hyrje

Që në fazat e para të të nxënit, si edhe në praktikën tonë si mësimdhënës, jemi përballur vazhdimisht me domosdoshmërinë e respektimit të segmentimit gjuhësor dhe të përdorimit korrekt të elementeve që e realizojnë atë. Mendimi njerëzor, kur shndërrohet në ligjërim, qoftë në të folur apo në të shkruar, mbështetet në një sistem shenjash dhe strukturash që orientojnë ndërtimin dhe dekodifikimin e mesazhit. Në këtë kuadër, shenjat e pikësimit, shkronja e madhe, thonjëzat, kllapat dhe mjete të tjera grafike konsiderohen tradicionalisht si instrumente thelbësore për qartësinë, organizimin sintaksor dhe koherencën e tekstit.

Qëndrimi normativ ndaj këtyre elementeve ka qenë i fortë: mospërdorimi i saktë i pikësimit shihet si shkak i drejtpërdrejtë i keqinterpretimit gjatë procesit të dekodifikimit nga marrësi i mesazhit, qoftë ky dëgjues apo lexues. Në praktikën didaktike dhe në kulturën gjuhësore në përgjithësi, kjo bindje shpesh trajtohet si një e vërtetë e padiskutueshme, pothuajse si një aksiomë mbi funksionimin e komunikimit të shkruar.

Megjithatë, pikërisht kjo “aksiomë” vihet në diskutim nga letërsia bashkëkohore eksperimentale. Tekste të caktuara letrare dëshmojnë se dekodifikimi i mesazhit nuk është i varur në mënyrë absolute nga prania e shenjave të segmentimit grafik. Letërsia, veçanërisht kur prodhohet nga autorë me mjeshtëri të lartë gjuhësore dhe stilistike, sfidon rregullin e konsoliduar që e lidh kuptimin drejtpërdrejt me pikësimin. Ajo ofron shembuj ku rrjedha e ligjërimit zhvillohet pa shenja pikësimi, pa përdorimin sistematik të shkronjës së madhe dhe pa sinjale të zakonshme grafike, duke i besuar më shumë strukturës së brendshme të gjuhës dhe kompetencës interpretative të lexuesit.

Në pamje të parë, leximi i një romani pa asnjë shenjë pikësimi duket një ndërmarrje e pamundur, për shkak të mungesës së orientimit vizual dhe segmentimit të dukshëm të njësive sintaksore. Megjithatë, romani “Të lirë dhe të burgosur” i Ridvan Dibrës përbën një dëshmi të qartë të së kundërtës. Vepra zhvillon një ligjërim të pandërprerë, i cili megjithatë rrjedh natyrshëm dhe e përfshin lexuesin në botën e tij pa krijuar kaos të pakalueshëm interpretativ. Përkundrazi, teksti krijon një formë tjetër organizimi, ku kuptimi ndërtohet përmes sintaksës, ritmit të brendshëm të gjuhës, përsëritjeve, strukturave semantike dhe aktivizimit të proceseve njohëse të lexuesit.

Në këtë mënyrë, letërsia e këtij tipi nuk e mohon gjuhën si sistem, por zhvendos theksin nga segmentimi grafik drejt mekanizmave të brendshëm gjuhësorë dhe kognitivë. Ajo e shndërron aktin e leximit në një proces më intensiv dhe bashkëveprues, ku lexuesi nuk është thjesht përftues i mesazhit, por pjesëmarrës aktiv në ndërtimin e kuptimit.

Duke qenë se këto forma të shkrimit sfidojnë një nga parimet më të konsoliduara të kulturës së shkrimit, domosdoshmërinë e pikësimit për qartësi dhe koherencë, lind nevoja për

një trajtim më të thelluar shkencor të mekanizmave që e bëjnë të mundur kuptimin në mungesë të segmentimit grafik. Çështja nuk është më, thjesht stilistike apo estetike, por përfshin drejtpërdrejt dimensionin psikolinguistik dhe kognitiv të leximit. Nëse lexuesi arrin të dekodifikojë me sukses një tekst pa shenja pikësimi, atëherë kjo tregon se procesi i kuptimit mbështetet në struktura më të thella sesa sinjalet grafike: në sintaksë, në organizimin semantik, në skemat njohëse dhe në mekanizmat e përpunimit të informacionit në tru.

Në këtë kontekst, romani “Të lirë dhe të burgosur” i Ridvan Dibrës ofron një terren të privilegjuar studimi, pasi përfaqëson një rast të pastër të diskursit letrar të ndërtuar pa pikësim, ku rrjedha e ndërgjegjes, struktura sintaksore dhe organizimi diskursiv zëvendësojnë funksionin orientues të shenjave grafike. Vepra jo vetëm që sfidon normën, por edhe demonstroi elasticitetin e kompetencës gjuhësore dhe rolin aktiv të lexuesit në ndërtimin e koherencës.

Pikërisht këtu vendoset edhe fokusi i këtij punimi, i cili synon të analizojë mënyrën se si realizohet dekodifikimi i një teksti të tillë, cilat mekanizma gjuhësorë dhe njohës aktivizohen dhe si transformohet marrëdhënia tradicionale mes autorit, tekstit dhe lexuesit.

2. Qëllimi i punimit

Ky punim ka si qëllim të analizojë procesin e dekodifikimit të një teksti letrar të ndërtuar në mungesë të plotë të shenjave të pikësimit, duke u mbështetur në studimin e romanit “Të lirë dhe të burgosur” të Ridvan Dibrës. Duke qenë se kjo vepër përfaqëson një formë të diskursit të pandërprerë grafikisht, ajo shërben si rast studimi për të shqyrtuar funksionimin e mekanizmave gjuhësorë dhe konjitivë që zëvendësojnë segmentimin tradicional.

Në këtë kuadër, punimi synon t’u japë përgjigje pyetjeve kërkimore të mëposhtme:

– *Si e përpunon lexuesi tekstin në mungesë të plotë të shenjave të pikësimit?*

Kjo pyetje lidhet me analizën e proceseve psikolinguistike dhe neurokognitive që aktivizohen gjatë leximit, veçanërisht rolin e sintaksës, strukturave semantike, skemave njohëse dhe kujtesës së punës në rindërtimin e kuptimit.

– *Si e përçon autori, në rolin e prodhuesit të mesazhit, këtë tekst tek lexuesi?*

Këtu shqyrtohen strategjitë gjuhësore dhe stilistike që përdor autori për të garantuar koherencën, orientimin dhe rrjedhshmërinë e ligjërit, pavarësisht mungesës së shenjave grafike të segmentimit.

– *Si arrin autori ta mbajë të përfshirë lexuesin dhe ta nxisë vazhdimësinë e leximit të një vepre të tillë?*

Kjo pyetje fokusohet në elementet diskursive dhe strukturore që mbajnë vëmendjen e lexuesit, si rrjedha e ndërgjegjes, ritmi i brendshëm i gjuhës, përsëritjet, kundërvëniet dhe organizimi sintaksor.

Nisur nga këto drejtime kërkimore, romani analizohet nga një këndvështrim psikolinguistik dhe neurokognitiv, ku lexuesi shihet si pjesëmarrës aktiv, i cili lëviz “mes fjalëve dhe heshtjes” dhe “mes rrjedhës së fjalëve”, për të realizuar procesimin kognitiv të një teksti pa pikësim.

3. Metodologjia

Ky studim mbështetet në një qasje cilësore, teoriko-analitike, e cila ndërthur analizën letrare me konceptet e psikolinguistikës dhe neurokonjicionit, me synim shqyrtimin e proceseve të dekodifikimit në tekstet letrare të ndërtuara pa shenja pikësimi. Përzgjedhja e kësaj qasjeje lidhet me natyrën e objektit të studimit, i cili kërkon interpretim të thelluar të strukturave

gjuhësore dhe të mekanizmave njohës që aktivizohen gjatë leximit. Si rast studimi është zgjedhur romani “Të lirë dhe të burgosur” i Ridvan Dibrës, për shkak të mungesës së plotë të pikësimit dhe përdorimit sistematik të teknikës së rrjedhës së ndërgjegjes, që e bën veprën një shembull përfaqësues të diskursit të pandërprerë grafikisht.

Materiali analitik përbëhet nga fragmente përfaqësuese të romanit, të përzgjedhura mbi bazën e disa kriterëve: dendësisë sintaksore, pranisë së përsëritjeve strukturore, ndryshimeve vizuale të shkrimit (normal/korsiv) dhe ndërtimit diskursiv. Këto njësi tekstuale analizohen për të identifikuar elementet gjuhësore dhe stilistike që kontribuojnë në ndërtimin e kuptimit në mungesë të segmentimit grafik. Analiza realizohet përmes analizës tekstuale dhe stilistike, të kombinuara me interpretim psikolinguistik, duke u fokusuar në mekanizmat sintaksorë, semantikë dhe diskursivë që zëvendësojnë funksionin orientues të shenjave të pikësimit.

Korniza teorike e studimit mbështetet në teorinë e përpunimit interaktiv të leximit (Rumelhart, 1977), teorinë e kujtesës së punës (Baddeley, 2000), hipotezën e koherencës së diskursit (Van Dijk & Kintsch, 1983), si dhe në konceptin e strukturave sintaksore universale (Chomsky, 1965). Në këtë kuadër, dekodifikimi konceptohet si një proces interaktiv, ku përpunimi nga poshtë-lart dhe ai nga lart-poshtë ndërveprojnë për të ndërtuar koherencën dhe kuptimin e tekstit, duke e vendosur lexuesin në një rol aktiv në procesin e interpretimit.

4. Dekodifikimi i një teksti pa shenja pikësimi si proces interaktiv

Kemi pyetur shumë lexues nëse do të lexonin një roman pa shenja pikësimi dhe përgjigjet më të shpeshta ishin “jo”. Ajo që i shqetesonte lexuesit ishte vështirësia në dekodifikim, pasi e perceptonin shumë të vështirë dhe sfidues procesin e dekodifikimit të mesazhit të shkruar pa shenja pikësimi.

Në pamje të parë, duket sikur, në këtë rast, kemi një lexim në kaos, duke e bërë sfidë më vete segmentimin gjuhësor. Por lexuesit i ndodh një dukuri e çuditshme: në këtë “kaos” lexuesi mrekullisht dekodifikon romanit dhe bëhet një me të.

Dekodifikimi i një teksti pa shenja pikësimi përbën një proces kompleks psikolinguistik dhe neurokonjitiv, në të cilin lexuesi përballet me mungesën e sinjaleve grafike që zakonisht orientojnë ndarjen sintaksore dhe semantike të ligjërit. Në tekstet konvencionale, shenjat e pikësimit funksionojnë si udhëzues vizualë që sinjalizojnë pauza, kufij fjalish, marrëdhënie logjike dhe hierarki informacioni. Kur këto shenja mungojnë, procesi i dekodifikimit nuk ndërpritet, por riorganizohet mbi baza të tjera njohëse.

Më poshtë kemi shkëputur një fragmet të shkurtër nga romani për të krijuar një lidhje, për të hyrë në brendinë e romanit që po analizojmë:

“Burri tashti kishte mbetur i vetëm krejt i vetëm përsëri diku dhjetë hapa përtej blirit te fundit sepse gruaja sapo qe larguar prej tij pa ia zgatur dorën e ndoshta pa i thenë as lamtumirë e as mirupafshim sjellje kjo që i bëri përshtypje të thellë nëpunësit të Zyrës prejse në çast u kujtua që dikur para shume e shumë kohësh në takimin e parë me bashkëshorten e ardhshme e që atëherë ishte një vajze tepër e bukur dhe e lakmuar prej shumëkujt ajo e kishte shprehur krejt tjetërsoj mospranimin aq sa nisur nga fjalët e thëna dhe nga shtrengimi i duarve në fund të bisedës ai kurrësi nuk e kishte konsideruar si refuzues qëndrimin e saj çka e pati nxitur të projektonte dhe të realizonte menjëherë një takim të dytë me bindjen thuajse të verbër se kësaj radhe do të triumfonte dhe se refuzimi i berë prej saj herën e parë kishte qenë i shtirur ose thënë më butë në perputhje me parimet e normat e sjelljes së një vajze të edukuar mirë të permbajtur dhe serioze por në të vërtetë qe habitur jo pak kur kishte vërejtur se edhe ky takim kishte qenë kopje e të parit ashtu siç do të ishin dhe disa të tjerë më pas të cilët e bindën atë perfundimisht se kjo femër në ndryshim prej...” (Të lirë e të burgosur, fq 40)

Nga këndvështrimi teorik, dekodifikimi nuk është një proces linear që ndjek një drejtim të vetëm nga forma drejt kuptimit. Sipas modelit të përpunimit interaktiv (Rumelhart, 1977),

leximi realizohet përmes ndërthurjes së dy proceseve kryesore: përpunimit nga poshtë-lart (bottom-up) i cili bazohet në sinjale gjuhësore të dhëna në tekst dhe përpunimit nga lart-poshtë (top-down) që bazohet në njohuritë paraprake, i cili është i shtyrë nga dija dhe mbështetet tek informacioni i jashtëm. Në tekstet pa shenja pikësimi, siç është romani që kemi marrë në studim, përpunimi nga poshtë-lart mbështetet kryesisht tek:

- rendi sintaksor i fjalëve,
- morfologjia,
- lidhëzat dhe kallëzuesit,
- strukturat e përsëritura gjuhësore;

ndërsa përpunimi nga lart-poshtë aktivizon:

- njohuritë paraprake të lexuesit,
- pritshmëritë letrare,
- skemat narrative dhe tematike.

Dekodifikimi realizohet pikërisht nga ndërveprimi i këtyre dy niveleve, të cilët ndodhin njëkohësisht në mendjen e lexuesit. Lexuesi kompenson mungesën e sinjaleve grafike përmes strukturave të brendshme të gjuhës dhe përvojës së vet në lexim. Këtë ndërveprim nivelesh në proceset e dekodifikimit e shfrytëzon Dibra në romanin e tij. Ndaj dhe lexuesi i tij duhet të ketë dijen gjuhësore dhe njohjen e duhur për këtë procesim dekodifikimi. Një lexues i sofistikuar hyn në lojën e autorit të romanit, por pjesa tjetër e lexuesve edhe mund “të dorëzohet”.

4.1 Dekodifikimi intuitiv

Tekstet pa pikësim shpesh ndërtohen sipas teknikës së rrjedhës së ndërgjegjes. William James në *“The principles of psychology”* (1890) e përshkruan mendimin si një rrjedhë të pandërprerë, pa kufij të prerë ndarës. Nëse e krahasojmë këtë rrjedhje të pandërprerë mendimit me tekstin pa shenja pikësimi duket se kemi shumë ngjashmëri: teksti pa shenja pikësimi përkon me mënyrën natyrore të funksionimit të mendimit.

Rrëfimi përdoret në formën e rrjedhës së ndërgjegjes (stream of consciousness), ku mendimet vijnë njëra pas tjetrës pa ndalesa të qarta. William James (1890) e përshkruan ndërgjegjen si një rrjedhë të pandërprerë mendimesh. Ky përshkrim shpjegon pse mungesa e pikësimi pasqyron më natyrshëm mënyrën se si mendon njeriu.

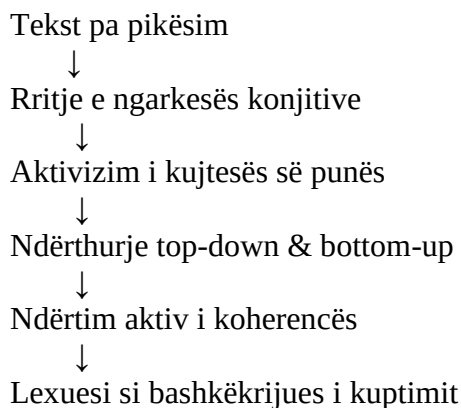
Në këtë mënyrë, komunikimi nuk kalon nga leximi në mendim, por direkt në mendim, duke krijuar efektin e “leximit të mendjes”. Pikësimi, siç thekson Meschonnic (1982), është një konvencion grafik dhe jo burimi i kuptimit; kuptimi lind nga ritmi i brendshëm i gjuhës. Ky ritëm gjuhësor gjendet në të gjithë romanin e Dibrës.

Në këtë rast, dekodifikimi nuk ndjek më rregullat e leximit analitik tradicional, por realizohet përmes një rezonance mendore midis lexuesit dhe tekstit, ku kuptimi ndërtohet në mënyrë intuitive dhe graduale. Këtë argument David Rumelhart e shtjellon në librin e tij *“Toward an interactive model of reading”* (1977), botim që krijoi një kthesë në mënyrën sesi analizohej procesi i leximit. Sipas Rumelhart-it, leximi nuk është proces linear, por një proces paralel, dinamik dhe interaktiv, ku informacioni nga nivele të ndryshme gjuhësore përpunohet në të njëjtën kohë.

Ai nëpërmjet teorisë së përpunimit interaktiv (Interactive Processing Theory) na jep mundësi që të shtjellojmë dhe dekodifikimin e leximit pa shenja pikësimi: lexuesi nuk varet vetëm nga shenjat grafike. Sipas tij (Rumelhart1977:169) kemi një gërshetim procesimesh. Në këtë moment nuk ka shumë rëndësi informacioni që jepet grafikisht, por ndihma që merr lexuesi nga strukturat e ngulitura në mendjen e tij : struktura sintaksore dhe ato njohëse.

Në tekstet pa shenja pikësimi, mungesa e sinjaleve grafike nuk pengon dekodifikimin, por rrit varësinë nga strukturat sintaksore dhe nga njohuritë paraprake të lexuesit, duke e shndërruar leximin në një proces aktiv ndërtimi të kuptimit. Nisur nga kjo teori mund të ndërtojmë skemën e përpunimit interaktiv të leximit. (Rumelhart1977:172)

Përpunimi interaktiv i leximit

Skema e dekodifikimit të tekstit pa shenja pikësimi nuk i përket një modeli të vetëm teorik, por ndërtohet si një model interaktiv, i mbështetur në teorinë e përpunimit interaktiv të leximit (Rumelhart, 1977), teorinë e kujtesës së punës (Baddeley, 2000), hipotezën e koherencës së diskursit (Van Dijk & Kintsch, 1983) dhe konceptin e strukturave sintaksore si bazë universale e kuptimit (Chomsky, 1965).

4.2 Koherenca si ndërtim nga lexuesi

Nga këndvështrimi teorik, pikësimi është një konvencion grafik dhe jo një kusht absolut për kuptimin. Meschonnic (1982:297) thekson se kuptimi nuk prodhohet nga shenjat grafike, por nga ritmi i brendshëm i gjuhës. Në tekstet pa pikësim, ky ritëm krijohet përmes sintaksës, përsëritjeve dhe strukturës diskursive.

Koherenca nuk është e dhënë në roman, përkundrazi ajo ndërtohet nga lexuesi. Në rastin tonë, kur teksti nuk ka shenja pikësimi, shohim sesi një tekst pa pikësim mund të jetë koherent. Dekodifikimi arrihet pasi lexuesi bëhet bashkëkrijues i kuptimit. Sipas Baddeley, A. D. (2000) për të arritur me sukses këtë process duhet:

- mbajtje informacioni
- manipulim të tij në kohë reale

Në tekstet pa pikësim kemi këtë rrugë dekodifikimi: fjalia “zgjatet” mendërisht. Është kjo arsyeja që rritet shumë roli i kujtesës së punës.

Në “*Strategies of Discourse Comprehension*” Van Dijk dhe Kintsch merren me kuptimin dhe koherencën, ndaj këtu mund të gjejmë përgjigjen e pyetjes: *Si ndërtohet kuptimi i një teksti në mendje?* Teoria e Van Dijk dhe Kintsch (1983) analizon mënyrën se si lexuesi ndërton koherencën diskursive dhe modelin e situatës. Në mungesë të sinjaleve grafike, koherenca nuk është e dhënë, por ndërtohet nga lexuesi përmes lidhjes së njësive semantike, aktivizimit të kujtesës dhe përdorimit të dijes paraprake.

Lexuesi ndërton një model mendor. Në rastin e romanit “Të lirë dhe të burgosur” kemi:

- Zyra -bliri,
- 100 metra distancë,
- besnikëri bashkëshortore - tradhti bashkëshortore,
- kohështrirja e narrativës rreth një orë,
- tensioni psikologjik në rritje,
- takimi i njeriut me antinjeriun,
- liria dhe burgosja,
- agresori viktimë dhe viktimë agresor,
- këshillat nga zëri i nënës dhe këshillat e nënë Afërditës me të birin Eneu
- familja e vjetër apo familja e re,

- përballja me 4 dashuritë,
- kush duhet të shpëtohet?

Koherenca nuk është një pronë formale e tekstit, por një produkt i përpunimit konjitiv. Ndaj romani nuk ia jep koherencën lexuesit, është lexuesi që lidh përsëritjet, kupton dualitetet dhe mban aktiv informacionin. Prandaj lexuesi bëhet bashkëkrijues i kuptimit.

5. Çfarë instrumentesh përdor Ridvan Dibra në romanin e tij “Të lirë dhe të burgosur”

Romani “Të lirë dhe të burgosur” ia ka dalë me sukses të thyej mitin e shenjave të pikësimit, pasi autori ka gërshetuar shumë elemente gjuhësore dhe jogjuhësore të cilat në bashkëveprim me njëra tjetrën i nxjerrin “jashtë loje” shenjat e pikësimit.

Për të tërhequr vëmendjen e lexuesit autori përdor disa elemente:

5.1 Dualiteti, kundërvënja

Përdorimi i dualiteteve dhe kundërvënieve është një mekanizëm themelor narrativ, i pranishëm në romanet me dhe pa shenja pikësimi. Ndërsa pikësimi rregullon segmentimin formal të tekstit, dualiteti organizon strukturën semantike dhe kognitive të rrëfimit. Përmes kundërvënieve, romani krijon tension narrativ, orienton lexuesin dhe mundëson ndërtimin e kuptimit, duke funksionuar si bosht organizues i diskursit letrar.

Claude Lévi-Strauss (*The Savage Mind*, 1966) pohon se mendimi njerëzor organizohet përmes opozitave binare dhe letërsia është një nga format më të pastra të këtij organizimi. Sipas tij kuptimi nuk ekziston i vetëm, por lind nga kundërvënja.

Dualiteti nuk lidhet drejtpërdrejt me pikësimin, por me mënyrën se si funksionon kuptimi njerëzor dhe narrativa. Dualiteti mban gjallë vëmendjen e lexuesit, shtyn rrëfimin përpara, krijon pritshmëri.

Në tekstet pa shenja pikësimi, dualiteti është element i domosdoshëm pasi orienton lexuesin në nivel makrosemantik, dualiteti ndan botët e kuptimit. Nëse ndalemi tek romani “Të lirë dhe të burgosur” kemi shumë kundërvënje:

- Zyra - Bliri,
- brenda - jashtë,
- i lirë - i burgosur,
- nëpunësi - burri,
- vërtuesi - i përfshirë,
- mendimi - veprimi.

Të gjitha këto kundërvënje gjatë leximit krijojnë pauza mendore, ndihmojnë segmentimin e rrëfimit, Këto kundërvënje e orientojnë lexuesin në mungesë të shenjave grafike.

Që nga titulli kemi kundërvëniet: *Të lirë dhe të burgosur*.

Kemi dy realitete që ndërthuren: *një brenda zyrës dhe një jashtë saj afër blinit*.

Kemi dy raporte njerëzore: *marrëdhënien tij me gruan dhe marrëdhënja e çiftit afër blinit*.

Kalon tek: *besnikëria bashkëshortore dhe tradhëtia*.

I burgosuri dhe gardiani shfaqet e njëjti person, ndryshohen rolet.

Për të vazhduar edhe me përballjen vizuale mes shkrimeve: nga zyra tek marrëdhënja e çiftit pranë blinit kemi ndryshim shkrimi: *nga normal në korsiv*.

“Në Zyrën e tij ishte mbështetur mbi tavolinën e punës krejt i zbrazur mendimesh ndonëse para gati një gjysmë ore ishte ngritur nga karrigia rrotulluese dhe kishte hapur	“Në Zyrën e tij ishte mbështetur mbi tavolinën e punës krejt i zbrazur mendimesh ndonëse para gati një gjysmë ore ishte ngritur nga karrigia rrotulluese dhe kishte hapur
---	---

derën dhe dy kapakët e dritares vetëm e vetëm sa për ta nxjerrë jashtë aromën e fortë e ngacmuese të kushëdi ç’lloj deodoranti që kishte lënë aty brenda vajza me trup të gjatë e flokë të prera shkurt të cilën e kishte përcjellë pa kurrfarë takti me gjithë dëshirën e saj lutëse për të pozuar si modele në ndonjërin prej seancave të pasdreksës qoftë edhe duke paguar çdo lloj çmimi që mund të kërkohej prej tij çka nënkuptonte fare qartë gatishmërinë e saj për të mos e refuzuar as provën e shtratit nëse do t’i lypej gatishmëri të cilën” (fq 65)

derën dhe dy kapakët e dritares vetëm e vetëm sa për ta nxjerrë jashtë aromën e fortë e ngacmuese të kushëdi ç’lloj deodoranti që kishte lënë aty brenda vajza me trup të gjatë e flokë të prera shkurt të cilën e kishte përcjellë pa kurrfarë takti me gjithë dëshirën e saj lutëse për të pozuar si modele në ndonjërin prej seancave të pasdreksës qoftë edhe duke paguar çdo lloj çmimi që mund të kërkohej prej tij çka nënkuptonte fare qartë gatishmërinë e saj për të mos e refuzuar as provën e shtratit nëse do t’i lypej gatishmëri të cilën” (fq 65)

Ky ndryshim në aspektin viziv të shkrimit, kur mungon çdo informacion tradicional për segmentim bëhet pikë kyçe për lexuesin për të bërë analizën e vet dekodifikuese. Ky ndryshim shërben dhe si çelës për mendjen, për të ndryshuar “kodin e dekodifikimit”. Shkrimi korsiv i përket ngjarjeve tek bliri, ndërsa shkrimi i drejtë na çon tek Zyra . Lexuesi vizualisht kupton këtë qasje

Brenda këtyre dualiteteve, romani ka një tension të brendshëm që vjen dhe rritet duke shkuar deri në analiza të mirëfilltë eksistenciale. (fq 131)

5.2 Struktura gjuhësore

Sintaksa është kështjella e gjuhës: nëse kemi një sintaksë të fortë dekodifikimi arrihet.

Sintaksa përbën bazën e dekodifikimit, pasi strukturat sintaksore janë pjesë e kompetencës gjuhësore të lindur të njeriut (Chomsky, 1965). Kjo shpjegon pse, edhe në mungesë të shenjave të pikësimit, një sintaksë e fortë dhe e saktë mundëson kuptimin e mesazhit.

Dibra ka punuar me ndërtimet sintaksore, duke qenë i vetëdijshëm se në këto struktura lexuesi do të mbështetet për të kuptuar tekstin.

Sintaksa është mekanizëm orientues: në mungesë të shenjave të pikësimit, sintaksa merr funksionin kryesor orientues. Sipas Chomsky-t (1965), strukturat sintaksore janë pjesë e kompetencës gjuhësore të lindur të njeriut, çka do të thotë se truri është i programuar të njohë dhe të përpunojë rendin sintaksor edhe pa sinjale grafike. Strukturat sintaksore janë universale dhe pjesë e kompetencës së lindur.

Është kjo arsyeja që truri mund të dekodifikojë edhe pa pikësim, nëse sintaksa është e fortë.

Një sintaksë e ndërtuar me kujdes:

- sinjalizon kufijtë e mendimit,
- lehtëson ndarjen e marrëdhënieve semantike,
- zëvendëson funksionalisht pikësimin.

Prandaj, dekodifikimi bëhet i mundur vetëm nëse struktura sintaksore e tekstit është e qëndrueshme dhe koherente. (Rumelhart1977:729)

5.3 Pozicionimi i fjalëve dhe përdorimi i lidhëzave

Pozicionimi i fjalëve dhe përdorimi i lidhëzave luajnë një rol thelbësor, pasi ato funksionojnë si zëvendësuese të shenjave të pikësimit. Lexuesi, sapo idendifikon një lidhëz,

intuitivisht kupton marrëdhënien semantike ndërmjet njësive sintaksore, duke ruajtur rrjedhën e mendimit.

Po ta analizojmë nga ana neuro-psikolinguistike, pohimi i mësipërm lidhet me faktin se ne bashkëlindim me strukturat gjuhësore sintaksore dhe nëse prodhuesi i mesazhit (pra shkrimtari) kap çelësin e kësaj strukture atëherë dekodifikimi nga lexuesi ndodh edhe pa shenja pikësimi. Ridvani Dibra këtë e ka arritur me sukses.

Pozicionimi i fjalëve në vendin e duhur, rrethimi i tyre me elementet e duhura sintaksore dhe leksikore e bën të mundur kalimin e mesazhit nga autori tek lexuesi. Struktura gjuhësore shumë e saktë, ndihmon në dekodifikim.

Në romanin “I lirë dhe i burgosur” bie në sy përdorimi i shumë lidhëzave, të cilat edhe pse pa shenja pikësimi e kryejnë funksionin, pasi janë zëvendësuese shumë të mira të shenjave të pikësimit. Lidhëzat veprojnë si pikësim i padukshëm, që lexuesi e ndien intuitivisht.

Lexuesi sapo haset me një lidhëz nis dekodifikimin, i cili shkon në një linjë logjike, semantike dhe sintaksore me atë çfarë përfaqëson lidhëza, prandaj në pavetëdihe ai kupton:

- nëse duhet apo jo pauz,
- funksionin semantik që kanë njësitet sintaksore me njëra tjetrën,
- marrëdhëniet logjike në tekst,
- kur duhet të krijohen pauzat e brendshme,
- se mund të udhëheqë rrjedhën e mendimit

Lexuesi kapet tek lidhëzat si fija që lidh mendimin. Ky stil rrëfimi nuk fal asnjë gabim gjuhësor, ndaj Dibra me këtë roman verteton më së miri mjeshtrinë e tij gjuhësore.

Për ilustrim, më poshtë është një fragment nga romani:

*“Ata të dy vazhdonin të qëndronin të ndalur në hije në blirin e fundit dhe gruaja përsëri e mbante mbështetur shpinën në trungun e pemës **ndërsa** burri **si** lidhi duart prapa shpinës së vet nisi të lëvizte krejt papritur sa dhathtas majtas **por** pa iu larguar blirit të fundit më shumë se pesë hapa deri në një çast **kur** u ndie si duket i bezdisur prej këtyre ecëjakeve **prandaj dhe** u ndal nxori nga xhepi I xhakëtës paketën e cigareve **dhe si** e ndezi një për vete ia drejtoi **mandej** gruas **e cila** pa hezituar aspak zgjati dorën e majtë dhe cigarën **që** mori e vuri menjëherë në gojë **çka** e la pa mend nëpunësin e Zyrës **sepse** nuk kujtonte **as edhe** një rast të vetëm **kur** ajo domethënë bashkëshortja e tij ... ”fq 64.*

5.4 Nuk eksperimenton vetëm në strukturë, por edhe në leksik

Në të gjithë romanin gjejmë fjalë të reja. Autori duket se do të eksperimentojë gjithandej: krijon fjalë të reja, kompozita dhe përngjitje:

kushedisatën (fq 74), mikarmiku (79), mezitëdallueshme (fq 112), trupshpirtin (fq 114), ndoca (fq 65), gjithherë (44), pakmëpërparshme (fq 12), bashkinse (fq 12), etj.,

Dibra vendos ngjitur fjalë me lidhje të dobëta mes tyre, por që krijojnë kontraste të mëdha duke i vendosur afër. Këto kontraste dhe figura godasin në dekodifikim dhe rrisin nivelin e përjetimit të lexuesit:

Zyra burgu i tij (fq 47)

heshtja ka alfabetin e saj (50)

ishull pa ujë (fq 51)

virgjëresha e pandershme..(fq 141)

5.5 Mungesa e emrave të përveçëm

Nuk kemi asnjë emër të përveçshëm, ndonëse kemi disa personazhe. Romani nis me tre personazhe, por gradualisht në menyre krejt të natyrshme shtohen dhe krijohen skenat e plota:

fillimisht kemi nëpunësin e Zyrës dhe përtej xhamit 100 metra më larg afër blirit janë grua ja dhe burri. Më pas shtohen vajza me trup të gjatë dhe flokë të prera shkurt, mikarmiku I dikurshëm, burri që ngjasonte habitshëm me burrin tek bliri, grua ja e gjatë me të kuqe, etj. Të gjithë persona pa emër, por me veçori dhe karakteristika të skicuara mirë, siç ndodh edhe me kujtesën tonë: herë i ruajmë me emër personat, por herë edhe si përshkrim: vajza me trup të gjatë dhe flokë të prera shkurt- ruhe si imazhi që nuk ndryshon- fiksohet në mendje (fq 71).

E vetmja fjalë në libër që shkruhet gjithnjë me të madhe, pavarësisht funksionit sintaktor dhe pozicionit në fillim apo jo të fjalisë është fjala **Zyrë**, si për të treguar se është kjo zyrë epiqendra e çdo gjëje që ka ndodhur dhe mund të ndodhë se aty është personazhi kryesor dhe prej aty ai rrefen dhe shef ëfraë ndodh jashtë dritares.

5.6 Krahassimi dhe përsëritja

Vazhdimisht në roman krahasohet: krahason marrëdhënien e tij bashkëshortore me marrëdhënien e çiftit që vëzhgon, krahason lirinë me burgosjen, etj.

Përsëriten fraza me gjatësi të ndryshme. Herë 5 rreshta, herë një tog fjalësh, diku edhe më shumë. Përsëritja e vazhdueshme në tekst krijon lidhje, të afron ngjashmërinë me sekuencat e mendimeve që vinë si tablo që përshkruhen me disa fjalë. Këto përsëritje na rikthejnë nga mendimet, ashtu siç na rikthen një e trokitur që na shkëput fillim e mendimit.

Më poshtë disa shembuj nga romani “Të lirë dhe të burgosur”:

- *Në Zyrën e tij ishte mbështetur mbi tavolinën e punës krejt I zbrazur mendimesh ndonëse para një ore*
- *Mëngjesin e 1 prillit të vitit 1999 kur përtej xhamave të errët të dritares së vetme të Zyrës rreth njëqind metra larg iu duk se pa gruan e tij me një burrë të huaj.*
- *Ai që për përpjekur t’I justifikonte me shprehjen e ndryshkur nga stërpërdorimi se*

Me shkrim korsiv kemi këto përsëritje në pas rreth 3 faqeve:

Ata vazhdonin të ecnin ngadalë... fq 13

Ata vazhdonin të ecnin ngadalë ...fq 17

Ata vazhdonin të ecnin ngadalë ...fq 20

Ata vazhdonin të qëndronin të ndalur diku ... fq 23

Ata vazhdonin të qëndronin të ndalur diku... fq 26

Ata vazhdonin të qëndronin të ndalur diku... fq 29

Ata vazhdonin të qëndronin të ndalur diku... fq 32

Ata vazhdonin të qëndronin të ndalur diku.... fq 36

Ata te dy vazhdonin te qëndronin te ndalur në hije ...fq 76

Me shkrim të drejtë kemi këto përsëritje pas rreth 3 faqeve:

Në Zyrën e tij ishte mbështetur mbi tavolinën e punës në një...fq 11

Në Zyrën e tij ishte mbështetur mbi tavolinën e punës pa e ditur ...fq 15

Në Zyrën e tij ishte mbështetur mbi tavolinën e punës ku nuk kishte ...fq 18

Në Zyrën e tij ishte mbështetur mbi tavolinën e punës krejt I zbrazur ...fq 21

Në Zyrën e tij ishte mbështetur mbi tavolinën e punës krejt I zbrazur ...fq 24

Në Zyrën e tij ishte mbështetur mbi tavolinën e punës krejt I zbrazur ...fq 27

Në Zyrën e tij ishte mbështetur mbi tavolinën e punës krejt I zbrazur... fq 30

Ndërsa fraza “... në mëngjesin e 1 prillit të vitit 1999 kur përtej xhamave të errët të dritares së vetme të Zyrës rreth njëqind metra larg iu duk se pa gruan me një burrë të huaj....” (fq 8) del për here të pare në fund të faqes së tetë dhe përsëritet 39 herë (çdo 3-4 faqe).

Në një roman klasik në strukturë, pra me shënja pikësimi, këto përsëritje do ishin shumë monotone dhe do të kalonin në bezdisje. Kjo nuk ndodh tek vepra e Ridvan Dibrës.

Këtu kemi krejtësisht një situatë tjetër: këto përsëritje që janë afërsisht çdo tre faqe në fillim dhe më pas shtohen akoma më shumë, janë një gjetje artistike e admirueshme pasi në këtë lloj vepre nuk kemi një marrëdhënie normale mes lexuesit dhe shkruesit të mesazhit, ku mesazhi ka strukturën normale.

Në rastin e veprës ” Të lirë dhe të burgosur” kemi një nivel tjetër siç e thamë dhe më sipër: komunikimi nuk kalon nga leximi në mendim , por direkt në mendim: kemi lexim mendimesh.

Rrëfimi përdoret në formën e rrjedhës së ndërgjegjes (stream of consciousness), ku mendimet vijnë njëra pas tjetrës pa ndalesa të qarta. Mungesa e pikësimit reflekton më natyrshëm mënyrën se si mendon njeriu –pa pika e presje.

5.7 Koha dhe distanca si ndërlidhje mes autorit dhe lexuesit

Mendimi është një strukturë e padukshme, e pakapshme , që për ta bërë të idendifikueshëm na duhet gjuha. Nga konsolidimi i mendimit tek prodhimi gjuhësor i tij është një rrugë e gjatë, ndonëse realizohet në të qintat e sekondave. Është aftësia e autorit që arrin të kalojë direkt në ndërveprim mendimesh. Koha, idendifikimi i ikjes së saj minut pas minute është përdorur si mënyrë për të mbajtur të kapur lexuesin, i cili bëhet llogaritës i kohës: fillon dhe ndien kalimin e minutave, të sekondave, ndien kohën që ikën.

E gjithë narrativa në roman ndodh në një distancë 100 metra, distanca që është ndërmjet Zyrës ku qëndron nëpunësi dhe blirit që ai shikon nga dritaria e Zyrës. Lexuesi sugjestionohet ngaqë përsëritet shpesh ky fakt dhe gradualisht i duket sikur edhe ai është 100 metra larg blirit dhe po sheh ngjarjen. Autori luan me kohën, llogaritjen e minutave dhe këtu fut si pa u ndier edhe lexuesin.

Jemi më 1 prill 1999. Narrativa në roman përshkruan një sekuecë kohore rreth një orë, aq sa zgjat dhe ngjarja tek bliri. Në çdo dy-tre faqe shohim sesi minutat ikin: 1 orë, gjysëm ore, një çerek ore, 10 minuta, 5 minuta, 2-3 minuta, 1 minut, deri tek sekondat e fundit që janë dhe sekondat e fundit të leximit.

Koha në roman rrjedh si lëvizje. Minutat që fillojnë e zvogëlohen , forcojnë rrallën e veprimeve.

Autori e nis romanin me pohime kohore të papërcaktuara qartë “nga gjithë ato orë që kishte përpara”, ndërsa nga faqja 18 deri në fund bën llogaritjen e kohës duke matur dhe sekondat e fundit, shkon deri në 10 sekondat e fundit.

“Në Zyrën e tij ishte mbështetur mbi tavolinën e punës pa e ditur se ç’priste dhe ç’kërkonte nga kjo ditë e zyrtë si fytyrë e vrerosur dhe nga gjithë ato orë që i kishte përpara e që s’ishin të pakta sepse për sot ashtu si edhe për shumë ditë të tjera të mëparshme eprorët nuk i kishin ngarkuar as edhe një detyrë konkrete që duhej kryer e rreth së cilës mund të harrohej disi për disa kohë status të cilin dikur domethënë atëherë kur mbytej në punë me orë të tëra dhe kur nuk kishte kohë as për të pirë një kafe e kishte dëshiruar por me ta..”

(fq 15)

“...pak më parë qe ngritur për të hapur njërin prej kapakëve ndonëse para gati 1 ore i kishte bërë përshtypje...”(fq 21)

Në fund të romanit kemi edhe “ mbarimin e sekondave”:

“ Në Zyrën e tij ishte mbështetur mbi tavolinën e punës krejt i zbrazur mendimesh ndonëse para njëzet sekondash ose me saktë në çastin kur u bind se...(fq 154)

“ Në Zyrën e tij ishte mbështetur mbi tavolinën e punës krejt i zbrazur mendimesh ndonëse **para dhjetë sekondash** ose me saktë në çastin kur së bashku me babin e vajzës u ndodhën...(fq 158)

6. Përfundime

Analiza e romanit *Të lirë dhe të burgosur* të Ridvan Dibrës, e zhvilluar në këtë punim nga një këndvështrim ndërdisiplinor letrar, psikolinguistik dhe neurokonjitiv, dëshmon se mungesa e shenjave të pikësimit nuk përbën pengesë të pakapërcyeshme për ndërtimin e kuptimit, por një rikonfigurim të mënyrës se si realizohet procesi i dekodifikimit. Në këtë vepër, pikësimi nuk zhduket si funksion, por zhvendoset nga niveli grafik në nivelin e strukturave të brendshme gjuhësore dhe të mekanizmave konjitivë të lexuesit.

Rezultatet e analizës tregojnë se dekodifikimi i një teksti pa segmentim grafik realizohet përmes ndërveprimit të proceseve bottom-up dhe top-down, sipas modelit të përpunimit interaktiv të leximit. Nga njëra anë, lexuesi mbështetet në sinjalet e brendshme gjuhësore – rendin sintaksor, përdorimin e lidhëzave, strukturat e përsëritura dhe organizimin diskursiv – të cilat funksionojnë si orientues të “padukshëm”. Nga ana tjetër, aktivizohen njohuritë paraprake, skemat narrative, pritshmëritë letrare dhe përvoja e leximit, që mundësojnë plotësimin e boshllëqeve të lëna nga mungesa e shenjave grafike. Kjo ndërthurje e dy niveleve të përpunimit e shndërron leximin në një proces intensiv, paralel dhe dinamik.

Nga pikëpamja neuropsikolinguistike, ky lloj diskursi rrit ndjeshëm ngarkesën konjitive, veçanërisht rolin e kujtesës së punës. Lexuesi detyrohet të ruajë dhe të manipulojë një sasi më të madhe informacioni në kohë reale, për të rindërtuar kufijtë sintaksorë dhe marrëdhëniet semantike. Në këtë kuptim, leximi i romanit funksionon si një ushtrim i vazhdueshëm i kapaciteteve ekzekutive, duke e përfshirë lexuesin në një gjendje përqendrimi të shtuar dhe reflektimi të vazhdueshëm.

Analiza e strukturës së veprës vërteton se autori përdor një sërë instrumentesh gjuhësore dhe stilistike për të kompensuar mungesën e pikësimit: dualitetet semantike, kundërvëniet strukturore, përsëritjet ritmike, organizimin sintaksor të qëndrueshëm, përdorimin e dendur të lidhëzave dhe lojën me kohën narrative. Këto elemente krijojnë një ritëm të brendshëm gjuhësor dhe një organizim diskursiv që i mundëson lexuesit të ndërtojë koherencën në mënyrë graduale. Koherenca, në këtë kontekst, nuk është pronë e dhënë e tekstit, por produkt i përpunimit aktiv të lexuesit.

Në plan estetik dhe komunikativ, romani e zhvendos marrëdhënien tradicionale mes autorit, tekstit dhe lexuesit. Lexuesi nuk mbetet përfutës “pasiv” i një mesazhi të strukturuar paraprakisht, por bëhet bashkëkrijues i kuptimit. Proces i komunikimit nuk kalon thjesht nga teksti drejt mendimit, por vendos një rezonancë të drejtpërdrejtë mes rrjedhës së ndërgjegjes së rrëfimit dhe proceseve mendore të lexuesit. Në këtë mënyrë, vepra krijon efektin e “leximit të mendimit”, duke e afruar përvojën letrare me dinamikën e vetë ndërgjegjes njerëzore.

Në përfundim, mungesa e pikësimit në romanin e Dibrës duhet kuptuar si zgjedhje estetike dhe konjitive, e cila sfidon normat e konsoliduara të shkrimit, por njëkohësisht demonstroi elasticitetin e kompetencës gjuhësore dhe të proceseve mendore të lexuesit. Kjo formë diskursi provon se kuptimi nuk mbështetet ekskluzivisht në sinjale grafike, por në struktura më të thella gjuhësore dhe njohëse, duke e shndërruar aktin e leximit në një proces bashkëveprues, krijues dhe thellësisht dinamik.

Referencat

- [1]. Baddeley, A. D. (2000). The episodic buffer: A new component of working memory. *Trends in Cognitive Sciences*, 4(11), 417–423.
- [2]. Chomsky, N. (1965). *Aspects of the theory of syntax*. MIT Press.
- [3]. Genette, G. (1980). *Narrative discourse: An essay in method* (J. E. Lewin, Trans.). Cornell University Press.
- [4]. Iser, W. (1978). *The act of reading: A theory of aesthetic response*. Johns Hopkins University Press.
- [5]. James, W. (1890). *The principles of psychology* (Vol. 1). Henry Holt and Company.
- [6]. Meschonnic, H. (1982). *Critique du rythme*. Verdier.
- [7]. Rumelhart, D. E. (1977). Toward an interactive model of reading. In S. Dornic (Ed.), *Attention and performance VI* (pp. 573–603). Academic Press.
- [8]. van Dijk, T. A., & Kintsch, W. (1983). *Strategies of discourse comprehension*. New York Academic Press.
- [9]. Rumelhart, D. E., & McClelland, J. L. (1986). *Parallel distributed processing: Explorations in the microstructure of cognition* (Vols. 1–2). MIT Press.
- [10]. Ganong, W. F., III. (1980). Phonetic categorization in auditory word perception. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 6(1), 110–125
- [11]. Baddeley, A. (1990). *Human Memory: Theory and Practice*.
- [12]. Gathercole, S. E., & Baddeley, A. D. (1993). *Working Memory and Language*
- [13]. Aebersold, J. & Field, M. L., (1997). From reader to reading teacher: Issues and strategies for second language classrooms. New York: Cambridge University Press.
- [14]. Davies, Florence. 1995. *Introducing Reading*. London: English Penguin, 61
- [15]. Van Dijk, Teun Adrianus, and Walter Kintsch (1983) *Strategies of Discourse Comprehension*, New York: Academic Press.
- [16]. Lévi-Strauss, *The Savage Mind*, 1966
- [17]. Dibra, R. (2000) *Të lirë dhe të burgosur*, Buzuku, Kosovë.
- [18]. Lévi-Strauss, C. (1962). *The savage mind*. University of Chicago Press. Retrieved from <https://web.mit.edu/allanmc/www/levistrauss.pdf>
- [19]. James, W. (1890). *The consciousness of self* (Chapter X). In *The principles of psychology*. <https://psychclassics.yorku.ca/James/Principles/prin10.htm>
- [20]. James, W. (1890). *The emotions* (Chapter 25). In *The principles of psychology*. <https://psychclassics.yorku.ca/James/Principles/prin25.htm>
- [21]. Kaplin, D. (2021). *William James's legacy: From a 'stream of consciousness' to an ocean of psychological principles*. ASEBL Journal, 15. https://www.researchgate.net/publication/349870355_William_James's_Legacy_From_a_'Stream_of_Consciousness'_to_an_Ocean_of_Psychological_Principles
- [22]. James, W. (1890). *The principles of psychology* (Vols. 1–2). Harvard University Press. <https://www.dokumen.pub/the-principles-of-psychology-vols-1-amp-2-0674706250-9780674706255.html>
- [23]. Rumelhart, D. E. (1985). *Toward an interactive model of reading*. In H. Singer & R. B. Ruddell (Eds.), *Theoretical models and processes of reading* (pp. 722–750). International Reading Association. https://s3-eu-west-1.amazonaws.com/s3-euw1-ap-pe-ws4-cws-documents.ri-prod/9781138087279/29_Rumelhart%2C_Toward_an_Interactive_Model_of_Reading.pdf
- [24]. Meschonnic, H. (1982). *Critique du rythme: anthropologie historique du langage*. Verdier. <https://archive.org/details/critiquedurythme0000mesc/mode/2up>
- [25]. Joseph, J. E. (2019). *Introduction*. In M. Pajević (Ed.), *The Henri Meschonnic reader: A poetics of society* (pp. 1–24). Edinburgh University Press. https://edinburghuniversitypress.com/media/resources/9781474445986_Introduction.pdf